

УДК 94(477.63) «1920»

В. П. Бурмага

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОРГАНІЗАЦІЯ БОРОТЬБИ З ДЕЗЕРТИРСТВОМ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ В 1920 р.

Спираючись на архівний матеріал, розкрито процес формування більшовицьких органів протидії ухилинню населення Катеринославської губернії від військової служби в Червоній армії та ефективність їхньої діяльності впродовж 1920 р.

Ключові слова: мобілізація, призов, військовий комісаріат, дезертир, комісія з боротьби з дезертирством.

Опираюся на архівний матеріал, раскрыто процесс формирования большевистских органов противодействия уклонению населения Екатеринославской губернии от военной службы в Красной армии и эффективность их деятельности в течение 1920 г.

Ключевые слова: мобилизация, призыв, военный комиссариат, дезертир, комиссия по борьбе с дезертирством.

На початку XXI ст. наявність сильної і боєздатної армії продовжує залишатися одним із визначальних факторів могутності держави, гарантією її недоторканості та суверенітету. За всі роки незалежності Україна так і не змогла створити сучасне й професійне військо. Про це, зокрема, свідчать події 2014–2015 рр., коли після кривавих протестів у Києві сусідня держава вдалася до окупації Криму, а Схід України поступово охопило полум'я справжньої війни. Незважаючи на те, що доволі багато військовослужбовців Збройних сил України зрадили присягу, яку склали на вірність українському народові, і навіть перейшли на службу до окупантів, саме армійці одними з перших стали на захист рубежів нашої держави і спільно з іншими формуваннями за активної підтримки добровольців та волонтерів зупинили просування агресора.

Сьогодні за складної військово-політичної обстановки українська армія стрімко змінюється і як важлива державна інституція поволі долає колосальні труднощі. З метою укомплектувати військо особовим складом за цей короткий час було проведено кілька хвиль мобілізацій, завдяки яким сформовано нові підрозділи, відбулася ротація військовослужбовців у зоні АТО. Проведення подібних заходів в усі часи перетворювалося на справжній екзамен, який спільно складають держава й суспільство. Мова йде про «вічну» проблему будь-якої війни – дезертирство. У ЗМІ періодично з'являються повідомлення про сучасних українських дезертирів,

наводяться доволі різні статистичні дані, пропонуються різноманітні методи боротьби з цим явищем. Отже, у складній, кризовій ситуації сучасна Україна не стала винятком і змушена долати таку нагальну проблему, здатну перетворитися на чергову загрозу для нашої держави. Тобто її актуальність очевидна. У цьому контексті доцільно звернутися до історичного досвіду й розглянути боротьбу більшовиків з дезертирством періоду громадянської війни, коли радянська влада впродовж тривалого часу залишалася нестійкою, а державні органи, перебуваючи в стадії формування, були слабкими й діяли нестабільно.

Провідне місце у вивченні проблеми дезертирства і боротьби з ним безперечно належить сучасним російським історикам. Усебічний історіографічний огляд радянської, сучасної російської та зарубіжної літератури з означеної теми наведено в авторефераті дисертаційного дослідження К. В. Левшина, виконаного в Санкт-Петербурзькому державному університеті й присвяченого всебічному науковому аналізу проблеми масового дезертирства в Червоній армії періоду громадянської війни 1918–1920 рр. на Північному Заході Росії [8]. Детальний історіографічний аналіз цієї теми наведено в статті ще однієї російської дослідниці С. Б. Баранової, яка виділяє декілька рівнів вивчення проблеми дезертирства на загальнодержавному та регіональному рівнях [1]. Із наведених публікацій випливає, що останнім часом спостерігається підвищений інтерес представників російської історичної науки до цієї теми, а оприлюднені дослідження розкривають різні аспекти дезертирства та боротьби з ним.

Цього не можна сказати про сучасних українських істориків, які коloseальними зусиллями зуміли підняти на принципово новий рівень вивченість різнопланових процесів більшовизації України періоду громадянської війни, але поза увагою дослідників залишається проблема дезертирства та боротьба з нею органів влади. Безумовно, вивчаючи цей складний період, україно важко ігнорувати дезертирство, яке нерідко розглядають як форму спротиву населення українських губерній. З цього погляду написана стаття харківського історика Я. В. Мотенка, який поставив мету розкрити зв'язок дезертирства з селянським рухом. Автор доводить, що дезертирство на Харківщині у 1918–1921 рр. мало масовий характер, залежало від багатьох факторів і тісно перепліталось з місцевим селянським рухом [9]. Ще одна українська дослідниця О. В. Вільховик, вивчаючи особливості мобілізації до Червоної армії на теренах України в цей період, розкрила причини та шляхи ухилення призовників від служби в більшовицькому війську [2]. У той же час мусимо визнати відсутність спеціальних наукових досліджень, присвячених боротьбі з дезертирством на Катеринославщині, яка тривалий час залишалася доволі нестабільним з військово-політичного погляду регіоном. Це було викликано перш за все тривалими бойовими діями, оскільки фронт декілька разів прокотився губернією, після чого влада кардинально змінюва-

лася й черговий політичний режим не викликав довіри з боку місцевого населення.

Після остаточного встановлення радянської влади на Катеринославщині на початку 1920 р. більшовики розпочали активну розбудову місцевого апарату. Для забезпечення перемоги ставилося завдання максимально використовувати ресурси підконтрольних територій. Так, уже 4 січня 1920 р. почав діяти Катеринославський губернський військовий комісаріат (губвійськкомат). У наказі від 11 січня 1920 р. № 1 зазначалося, що тимчасово виконуючий обов'язки Масян-Маркман передав посаду губернського військового комісара (губвійськкома) призначеному революційною військовою радою (реввійськрадою) 14 армії Ленковському (припис від 8 січня 1920 р. № 34). Згодом упродовж січня-лютого 1920 р. здебільшого завершилася робота щодо формування повітових військових комісаріатів (повітвійськкоматів). Серед таких – Катеринославський (формування завершилося 16 січня), Верхньодніпровський (2 лютого), Павлоградський (2 лютого), Олександрівський (8 лютого), Бердянський (8 лютого), Новомосковський (15 лютого), Мелітопольський (1 березня). Усі ці підрозділи створювалися відповідно до штатного розкладу військкоматів I розряду. Через велику територію деяких доволі густо заселених повітів та слабо розвинену інфраструктуру в окремих повітах керівництво започаткувало районні військкомати, намагаючись оперативно провести підготовчу роботу й частково розвантажити тільки-но створені повітвійськкомати щодо ефективного налагодження обліку придатного для мобілізації населення й інших ресурсів. У зв'язку з цим у Катеринославському повіті діяли чотири, а в Павлоградському – два районні військкомати. Значимо, переважно через близькість фронту й високий рівень антирадянських настроїв завершити розпочате формування Гуляйпільського, Орхівського та Генічеського райвійськкоматів так і не вдалося. Найнижчою ланкою військово-адміністративних органів стали волосні військкомати, загальна чисельність яких у губернії навесні 1920 р. сягала 264. У вересні 1920 р. Олександрівський, Бердянський і Мелітопольський повітвійськкомати після внесення змін в адміністративний устрій були виведені з підпорядкування Катеринославському губвійськкомату.

Паралельно зі створенням військкоматів розпочалася організація пересильних пунктів у Катеринославському та Павлоградському, а починаючи з травня 1920 р., – при Криворізькому та Верхньодніпровському повітвійськкоматах. Згодом губвійськком сформував підрозділи, а саме: два вартові батальйони, загін особливого призначення, артвзвод, вартова рота при артекладі, два комуністичні ескадрони та ін. [3, арк. 24].

У наказах губвійськкома, виданих у перші місяці функціонування цього органу, відчувається близькість фронту. Для оперативного забезпечення потреб воєнного часу вже в перші дні розпочалася активна робота щодо постановки на облік різних військових фахівців та осіб з медичною

освітою всіх рівнів й відкриття відповідних медико-лікувальних та евакуаційних закладів. Про це, зокрема, йдеться в наказах від 13, 15, 16, 17, 21, 26, 27, 28 січня 1920 р. та ін. [4, арк. 3, 5, 7, 9, 10, 18, 24, 28].

З метою реалізувати всі мобілізаційні завдання, які ставилися перед військкоматами, крім штатних підрозділів створювалися різні додаткові органи та комісії. Серед таких, наприклад, комісія для огляду хворих з числа колишніх офіцерів та службовців воєнного часу, гарнізонна комісія при гарнізонній амбулаторії (для підозрюваних в інфекційних захворюваннях), комісія з розгляду питань щодо надання відстрочки від призову [4, арк. 33], постійна лікарська комісія для огляду червоноармійців і командирів [3, арк. 46] та ін.

Маючи багатий досвід проведення мобілізаційних кампаній у попередній період, більшовики не розраховували на масову підтримку населення й цілком реально оцінювали можливість ухилення наполовину підконтрольного населення від служби в Червоній армії та інших більшовицьких установах, які комплектувалися шляхом призову. Починаючи з 15 лютого 1920 р., на підставі наказу губвійськкому під керівництвом представника місцевого губернського партійного комітету (губпарткому) Добосевича розпочалося формування губернської й повітових комісій у боротьбі з дезертирством (губкомдез та повіткомдез відповідно). Згідно зі штатами передбачалося, що до складу комісії губернського рівня входили: муть голова, два члени комісії, секретар, діловод, два переписувачі та розсильний. Штати повітової комісії не передбачали секретаря та включали лише одного переписувача [4, арк. 62].

Уже наприкінці січня 1920 р. уся підконтрольна більшовикам територія України у військово-адміністративному відношенні ділилася на Київський і Харківський військові округи. До останнього належала Катеринославська губернія [4, арк. 30]. Таким чином, було сформовано дві вертикалі спеціальних органів у боротьбі з дезертирством, що діють паралельно. У військах це були комісії, які створювалися відповідно до структури військових формувань: комісії військової частини – дивізії – армії – фронту. У тилловій зоні, де діяли військово-адміністративні органи, комісії створювали при повітових і губернських військкоматах, які підпорядковувалися окружному військовому комісару і відповідній комісії. Запроваджували єдину форму іменних списків, згідно з якою військові частини зобов'язувалися надавати відомості про своїх дезертирів у відповідні комдези, у тому числі й за місцем призову (проживання рідних). Це стандартний набір особистих даних із зазначенням дати дезертирства та переліку захопленого із собою майна чи спорядження [5, арк. 128].

Незважаючи на таку підпорядкованість, з наказів губвійськкому стосовно організації роботи комдезів видно, що вони базуються на нормативних документах та інструкціях, виданих командуванням Південно-Західного фронту. Розглянемо класифікацію громадян, яких, як відомо,

ніхто й не збирався запитувати про бажання чи згоду на службу в рядах Червоної армії. Так, до «злісних дезертирів» більшовики зараховували тих, хто втік з ешелону, що рухався на фронт, або безпосередньо з поля бою. До них також належали військовослужбовці, які двічі перебували в самовільній відлучці або один раз понад чотирнадцять днів, були затримані з підробленими документами чи приховали із собою військове спорядження й інше майно. Крім того, виділяли окрему підгрупу так званих «прихованих дезертирів», які також належали до «злісних». Це, зокрема, громадяни, фіктивно зараховані на цивільну службу з відстрочкою від військової служби, військовослужбовці, які систематично переводилися з однієї запасної військової частини до іншої, постійно перебуваючи в тилу. До таких належали «самостріли» та викриті в симулюванні. Решту дезертирів вважали незлісними.

Інструкція передбачала низку різних заходів, спрямованих на боротьбу з дезертирством. Перш за все було поставлено завдання покращити дисципліну в запасних та військових частинах, що формувалися. Тут пропонували проводити систематичні переключки, надавати військовослужбовцям відпустки лише на підставі «законних документів» та широко застосовувати практику дисциплінарних стягнень. Це могла бути догана за наказом, залучення до виконання «неприємних трудових робіт», призначення в наряд (днювальним або черговим), переведення на нижчу посаду та арешт на різні терміни. Більш суворими виглядали заходи «судового характеру»: відправка на фронт через переведення на нижчу посаду, відповідна позначка в службовій книжці, обмеження по службі аж до заборони перебувати на командних посадах, переведення в штрафні військові частини на різні терміни, умовний розстріл та тюремне ув'язнення. Вищим ступенем покарання значився розстріл.

У вирішенні проблеми дезертирства більшовики традиційно вдалися до застосування заходів «адміністративного та судового характеру» щодо сімей, запідозрених чи звинувачених у подібному. Передбачалося позбавлення родичів усіх видів червоноармійського пайка, права користуватися надільною або іншою землею, залучення членів сімей дезертирів до обробітку землі червоноармійців. Належність сім'ї дезертира до «куркульського елемента» дозволяла застосовувати конфіскацію майна. Крім того, арештованих членів сімей могли утримувати як заручників, зникали будь-які перешкоди на шляху виключення їх з профспілок чи інших кооперативних товариств.

Відносно тих, хто переховував дезертирів, пропонували застосовувати аналогічні заходи. Інструкція не забороняла обмежуватися лише наведеними покараннями, а закликала «проявляти власну ініціативу в боротьбі з дезертирством» [6, арк. 88–89].

На початку березня 1920 р. штати Катеринославської губкомдезу дещо розрослися. На підставі нового штатного розкладу до її складу на-

лежав голова, два члени, два уповноважені, один голова справ канцелярії, три переписувачі, три старших і три молодших діловоди, один журналіст та два кур'єри. На додаткові посади оперативно призначили трьох старших діловодів з колишніх військових писарів, одну посаду зайняв колишній цивільний чиновник, а решту вакансій заповнили жінки. Водночас зазначалося, що таке організаційне підкріплення не допомогло налагодити «ефективну роботу» комісії. Адміністрація серед основних причин називала відсутність будь-яких інструкцій та дуже низький рівень набраного персоналу. Так, деяких співробітників доводилося дуже швидко звільняти, але на їхнє місце знову набирали малокомпетентних людей. Крім того, голова створеної комісії вважав її цілком самостійним органом, який, на його думку, підпорядковувався окружній комісії у боротьбі з бандитизмом. Через це практично не існувало ніякої співпраці з губвійськкомом [3, арк. 13].

1–3 червня 1920 р. член окружного комісаріату перевіряв роботу Катеринославської губкомдез. У звіті зазначалося, що цей орган працює слабо. Під час проведення мобілізації (20–29 квітня) комісія не провела належних заходів щодо попередження дезертирства. Голова комісії на час проведення зазначеної мобілізації замість відведених двох тижнів перебував у відпустці місяць. Через повну бездіяльність комісії серед мобілізованих дезертирство набуло масового характеру. Облави проводилися, але через відсутність військової підтримки їхня ефективність зводилася до мінімуму. Винятком став лише Павлоградський повіт, де місцева комдез за час своєї роботи завдяки збройній підтримці затримала більше 5 тис. дезертирів. За результатами цієї перевірки справу голови Катеринославської губкомдез Добосевича, який під час проведення мобілізації безпідставно перебував у відпустці, відправляючись у яку на цілу годину затримав пароплав на пристані міста, чим перевищив свої повноваження, й не зміг належним чином налагодити роботу підпорядкованих повіткомдезів, передали в губернський військовий трибунал. Ще два члени комісії та голова справ канцелярії отримали суворі догани [7, арк. 39–40].

В умовах чергового загострення протистояння на радянсько-польському фронті та активізації армії Врангеля влітку 1920 р. більшовики опинилися в складній ситуації, що змушувало їх суттєво посилити роботу військкоматів та комдезів. Окружна комісія у боротьбі з дезертирством у своєму наказі вимагала від усіх виконкомів та інших цивільних закладів негайно припинити втручання в роботу місцевих комдезів [7, арк. 38]. Щоб виправити провал у боротьбі з цим загрозливим явищем, губвійськком вдався до створення при губернському відділі у боротьбі з дезертирством оновленої комдезу під його головуванням [3, арк. 13]. За такої організаційної структури основним діючим посадовцем ставав заступник голови комісії, оскільки губвійськком через свою службу завантаженість не міг ефективно й повноцінно управляти роботою губ-

комдезу. Поступово посилювалися репресивні методи впливу. Так, губвійськком у своєму наказі від 23 липня 1920 р. дозволив повіткомдезам проводити конфіскації майна дезертирів (навіть якщо такого не затримали) та членів його сім'ї. Відповідальність за повноту проведення таких «майнових покарань» повністю покладалася на повітвійськкомів [7, арк. 144]. 1 вересня 1920 р. для силової підтримки губернської комісії прибуло 100 червоноармійців, які ввійшли до складу особливого загону губкомдезу й утворили одну роту, яка згодом стала 3-ю ротою 2-го вартового батальйону, виділеного в розпорядження цього органу [7, арк. 420].

Але навіть низка вжитих заходів організаційного, профілактичного і репресивного характеру не дала позитивних зрушень у боротьбі з дезертирством. Улітку 1920 р. мобілізовані масово втікали зі збірних пунктів, військових частин та ешелонів [7, арк. 125]. Не сприяла зміцненню органів радянської влади й вереснева підготовка міста до евакуації. З кінця вересня й до листопада комісія вже в оновленому складі комісія також повноцінно запрацювати не змогла. Основний склад губкомдезу був звинувачений у низці злочинів, після чого їхні справи передали до суду й знову розпочали поповнення комісії «більш досвідченими працівниками», що «поставило на необхідну висоту» боротьбу з дезертирством. Перші кроки комісії нового складу були спрямовані на впорядкування списків придатного для призову населення й виявлення серед них дезертирів. Лише в грудні 1920 р. вдалося більш-менш налагодити роботу губернської й повітових комісій відповідно до вимог центральних органів. У листопаді 1920 р. в Катеринослав прибув штаб та окремі підрозділи I Кінної армії, з командуванням якої губкомдез намагалася налагодити тісну співпрацю, розраховуючи на підтримку її заходів збройною силою. Але подібного не сталося й довелося обмежуватися лише виділеними в розпорядження комдезу підрозділами військ ВНУС.

Наведемо деякі статистичні дані роботи комісій у доволі складних умовах. Зазначимо, що вони подаються з урахуванням діяльності повіткомдезів Олександрівського, Бердянського й Мелітопольського повітів, які до вересня 1920 р. належали до складу Катеринославської губернії. Так, за період з 16 липня до 31 грудня 1920 р. було зареєстровано 3 853 «злісних» і 30 719 «незлісних» дезертирів, що разом становило 34 572 чол., з яких 13 157 осіб були затримані різним способом, а 21 415 явилися добровільно. У запасні частини за цей період відправили 28 714 чол., а інші призначення отримали 1 636 чол. У ході додаткового медичного обстеження 1 443 особи були взагалі звільнені від служби за станом здоров'я. На 1 січня 1921 р. при повітвійськкоматах очікували відправки 1 340 чол. Протягом зазначеного періоду до повторної втечі вдалося 317 чол. Крім того, у штрафні роти передано 1 116, у концтабори – 18, у в'язницю – 3 чол. Комісія провела 252 конфіскації майна (193 – дезертирів і 59 – їх переховувачів), відбираючи землю, велику рогату худобу, коней,

зерно та ін. Дезертири та їх переховувачі за цей період сплатили різних штрафів на загальну суму понад 900 тис. руб. [3, арк. 13–14].

Але за результатами перевірки губкомдезу було виявлено зловживання владою окремих членів комісії, яких звинуватили в хабарництві, підробці документів, видачі фальшивих документів, приховуванні дезертирів. У губернській та повітових комісіях мали місце зловживання владою під час проведення конфіскацій та здачі конфіскованого майна. Справи окремих посадовців на початку грудня 1920 р. передали в судово-слідчу частину губвійськкомату [3, арк. 1].

Таким чином, формування органів боротьби з дезертирством на Катеринославщині розпочалося паралельно зі створенням військкоматів. Незважаючи на те, що мережа військово-адміністративних органів в губернії була створена доволі оперативно й почала функціонувати, робота губкомдезу в першій половині 1920 р. не мала системного характеру й залишалася малоефективною. У цей період безпосереднє керівництво комісією здійснював представник місцевого парткому, який відмовлявся визнавати губвійськкома своїм безпосереднім начальником і діяв за вказівками окружної комісії у боротьбі з дезертирством. За результатами перевірки роботи комісії представники окружного військового комісаріату виявили зловживання та безвідповідальне ставлення до своїх обов'язків з боку голови та членів комісії. Це стало причиною кадрової структурної реорганізації губкомдезу, яку очолив безпосередньо губвійськком. У другому півріччі під впливом напружених обставин робота комісії значно активізувалася і мала більш-менш системний характер. Слід відзначити суттєве посилення силових методів за участі військ, найчастіше представленими різними підрозділами військкоматів та ВНУС. Наведені статистичні дані доводять, що дезертирство як різноманітне ухиляння від служби в Червоній армії та в інших більшовицьких воєнізованих структурах мало масовий характер. Незважаючи на «кадрове посилення», у другій половині 1920 р. члени комісії знову вдалися до порушень, які нерідко класифікувалися як злочини й мали корисливі мотиви.

Бібліографічні посилання

1. **Баранова, С. Б.** Дезертирство в годы гражданской войны: историография вопроса (на примере Пермской губернии) [Электронный ресурс] / С. Б. Баранова // Теоретические и методологические проблемы современных наук: материалы XII Международ. науч.-практич. конф. (Новосибирск, 19 мая 2014 г.). – Новосибирск, 2014. – С. 57–63. – Режим доступа: <http://www.csrni.ru/conf/2014/05/19/006.php>. – Загл. с экрана.
2. **Вільховик, О. В.** Особливості мобілізації до Червоної армії на території України (кінець 1918 – початок 1920-х років) [Текст] / О. В. Вільховик // Іст. пам'ять: наук. зб. / редкол.: М. І. Степаненко (гол. ред.) [та ін.]. – Полтава, 2015. – Вип. 33. – С. 68–75.

3. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО) [Текст]. – Ф. 3649, оп. 1, спр. 3.
4. ДАДО [Текст]. – Ф. 3649, оп. 1, спр. 8.
5. ДАДО [Текст]. – Ф. 3649, оп. 1, спр. 10.
6. ДАДО [Текст]. – Ф. 3649, оп. 1, спр. 88.
7. ДАДО [Текст]. – Ф. 3649, оп. 2, спр. 13.
8. **Левшин, К. В.** Дезертирство в Красной армии в годы гражданской войны на Северо-Западе России 1918–1921 гг. [Электронный ресурс]: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / К. В. Левшин – СПб., 2012. – Режим доступа: <http://shikardos.ru/text/dezertirstvo-v-krasnoj-armii-v-godi-grajdanskoy-vojni-na-sever/>. – Загл. с экрана.
9. **Мотенко, Я. В.** Дезертирство як форма опору селянства Харківщини (1918–1921 роки) [Текст] / Я. В. Мотенко // Вісн. Харків. нац. ун. ім. В. Н. Каразіна. Історія України / редкол.: С. І. Посохов (відп. ред.) [та ін.]. – Х., 2002. – Вип. 5. – С. 120–123.

Надійшла до редкол.: 14.01.2016

УДК 94(47)084

О. Ю. Коломоєць

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КЛАСОВИЙ ПІДХІД У РАДЯНСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ 1920-х рр.

Показано вплив ідеології на радянську національну політику 1920-х рр., що проявився у критиці вирішення національного питання в межах капіталістичних систем, проникненні марксизму до мовної, культурної, освітньої та інших сфер життя радянської держави та суспільства.

Ключові слова: національна політика, класовий підхід, націоналізм, шовінізм, ідеологія.

Показано влияние идеологии на советскую национальную политику 1920-х гг., которое проявилось в критике решения национального вопроса в капиталистических системах, проникновении марксизма в языковую, культурную, образовательную и другие сферы жизни советского государства и общества.

Ключевые слова: национальная политика, классовый подход, национализм, шовинизм, идеология.

Радянська національна політика широко досліджується в сучасній історіографії. Певним підсумком досліджень останнього часу стала конференція «Советские нации и национальная политика в 1920–1950-е годы», що відбулася в Києві у жовтні 2013 р. У ній взяли участь такі дослідники,